

VII. FEJEZET

Kettős királyság, török hódítás (1526—1576)

A) Elbeszélő források

1. Hazai források

a) Szapolyai kormányzata

Szerémi György (Szapolyai János udvari káplánja) *Emlékiratát* Magyarország romlásáról, 1454—1543 (kiadta Wenzel G., Pest 1857, MHHS 1) és a rávonatkozó irodalmat ld. a Jagelló-kor forrásai között (188. l.).

Zermegh János (1504—1584; drávavidéki nemes, jóideig Szapolyai híve s róla öregkori emlékirataiban, mint Habsburg kamarai tanácsos is ragaszkodással ír), *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges commentarius*. (Kiadások: Amsterdam 1662; SRH II). Jó forrás a két király polgárháborújára, s főleg a szlavóniai pártküzdelmekre, ha időrendi adatai, mint az utólagos emlékezésnél érthető, néhol bizonytalanok is. Későbbi szerzők (pl. Istvánffy) kéziratban használták. — Irodalom: Molnár D. Sz., *Zermegh J. és emlékirata* (Kőszeg 1896). Néhány irat: TT 1899, 474. Sörös P., *Zermegh J. és munkája* (Sz 1907, 2 közl.). Wales E., *Zermegh J. emlékirata mint művelődéstörténeti kútforrás* (Pozsony 1907, d).

Mindszenti Gábor (Szapolyai hű emberének) magyar *naplója* urának utolsó útjáról Budáról Erdélybe és haláláról. Kiadta Kemény J. (ETT I. 1837); Magyar könyvtár 168. Hitele nem bizonyos.

Bornemisza Tamás budai polgár magyarnyelvű *emlékezése* Buda vesztéről, 1540—1541. Kiadta Podhraczký J., *Eredeti két magyar krónika* (Pest 1833) és Szalay L. *Verancsics A. összes munkái* (II. Pest 1857, MHHS 3; ld. 225. és 269. l.).

Memoria rerum. Valószínűleg több szöveg alapján készült krónika-szerű, ténybelileg bizonytalan, de népies hangneme miatt érdekes magyarnyelvű feljegyzések, 1504—1566. Kiadta Szalay L. a fent id. Verancsics-kötetben.

Martonfalvai (Lacza) Imre (Török Bálint egykori íródeákja) öregkorában magyarul írt egyszerű *feljegyzéseit* (1528—1585) kiadta Nagy I. (Bp 1881, MHHS 31).

Thurnschwamb János (= Dernschwam, ld. 276. l., a Fuggerek volt besztercebányai faktora), *Beschreibung des Mitternhaus im Neusohl gelegen. . . daselbst samt andern, was sich in der Kron Hungern zugetragen, geschrieben*

in 1563. Kiadta J. Chr. Engel, *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer* (I. Halle 1796). Ld. a Jagelló-kor forrásait. A Szapolyai-ellenes, Buda elvesztéről, stb. is megemlékező T. szövege magyar fordításban : Zivuska J., *A besztercebányai erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke* (Besztercebánya 1906).

b) Helyi feljegyzések

Sperfogel Konrád lőcsei krónikáját : *Annales contracti Scepusienses* (1526—1537). Kiadta C. Wagner, *Analecta Scepusii* (II. Bécs 1773). Ld. a Jagelló-kor forrásai között is.

A nagyobb korszakot átfogó szepesi városi krónikák (így a Sperfogelt is használó Hain Gáspár, stb.) később készült szövegeit ld. a XVII. századi fejezetek elbeszélő forrásai között.

Türk Dániel (lőcsei tanár, majd bíró, városát követként képviselte az 1550—1559 közti országgyűléseken) részletes és társadalmi szempontból is érdekes helyi anyagot nyújtó (pl. a murányi rablólovagvár elleni küzdelem, stb.) *naplóját* (1548—1559) ismerteti Garády (Fabó A.), *Türk Dániel naplója* (Sz 1871).

Ostermayer Jeromos brassói kántor *krónikáját*, 1520—1561 (kiadta Kemény J. DFS I), ld. a többi XVI. századi szász íróval együtt az erdélyi elbeszélő források között.

c) A török háborúk forrásai

Tinódi Sebestyén (Török Bálint lantosa, majd vándor énekes, †1556) vidékről-vidékre járva gyűjtötte egybe és foglalta versbe a török harcok vitézi tetteit. *Históriás énekeinek* nagyrésze egykorú kiadásban is megjelent : *Chronica* (Kolozsvár 1554, RMK I. 33, ajánlással I. Ferdinándnak). A verses krónika az 1540—1552 közti eseményeket adja elő nyolc énekben ; benne először is az öt részből álló *Erdéli História János király haláláról Fráter György megöletéséig, a Szegedi veszedelem* (a magyar hajdúk egy híres kalandja), *Losonczy István halála Temesvárott, a Budai Ali Basa históriája, Ördög Mátyás veszedelme, Eger vár diadaljáról szóló ének*, és ennek rövidebb változata : *Egri históriának summája* ; továbbá, a második részben, a *Buda vesztéséről* és a *Terek Bálint fogságáról* (1541), valamint kisebb várostromokról és viada-lokról írt énekek. — Az *János király fiáról való szép krónikát* kiadta Thaly K. (Sz 1871). A Budai Ali Basa históriája újabban külön kiadásban : Olesó könyvtár 1130. Tinódi énekeinek jól használható, összegyűjtött kiadása : Szilády Á., *Régi Magyar Költők Tára* (III). — Az énekek egykorú és megbízható szóbeli közlések, néhol írott tudósítások alapján, s azokat lehetőleg híven visszaadva íródtak, ami ha nem is az alakító költői fantázia, de történelmi forrásérték szempontjából mindenesetre emeli érdemüket ; Forgách F., Istvánffy, stb. műveik írásánál fel is használták őket. — Irodalom : Tinódi első életrajzi vázlata : Toldy F., *Magyar költők* (I. Pest 1870). Bővebben : Szilády Á. fent id. kiadásában. Acsády I., *Tinódi S.* (BpSz 1899, kútfő-kritikai vizsgálat). Szádeczky L., *Tinódi S. címeres nemes levele* (EM 1901 ; ő kapta, nem volt nemes születésű). Kemény L., *Tinódi S.* (Sz 1901) u. ő (ITK 1908), iratok u. ő (TT 1889, 199). Mészöly G., *Tinódi S.* (Nagykőrös 1906, irodalommal). Dézsi L., *Tinódi S.* (Bp 1912). Pitroff P., *Tinódi S. eszmévilága* (KSz 1941). — A históriás énekek műfajára az ált. anyagot ld. alább (270. l.).

Schesaeus Keresztély (medgyesi lelkész) epikus művét: *Ruinae Pannonicae libri IV* (Wittenberg 1571, 1581; Eder, SRT) a rávonatköző irodalommal együtt ld. az erdélyi források közt (300. l.). A humanista formái mellett is sokban históriás énekjellegű, nagyterjedelmű költemény az első nagyobb szabású kísérlet a török hadjáratok és a végvári élet egységes epikus feldolgozására. A *De capto Zigetho historia* c. részt (Szigetvár elestéről, Gyula ostromától Szolimán haláláig) magyar verses fordításban kiadta Hegedüs I. (A Kisfaludy-Társ. Évlapjai, Bp 1906). Ld. még: Simai Ö., *A Szigeti Veszedelem első költői feldolgozása* (EPhK 1903).

Kisebb verses források: Tőke Ferenc (alsólendvai ref. tanító) magyar históriás éneke Szigetvár ostromáról: *Historia obsidionis insulae Antemi*, 1556 (RMKT VI). Csabai (Chiabai) Mátyás (kassai tanár) Tinódi nyomán írt költeménye Eger ostromáról, 1552: *Encomium Arcis Agriae* (Wittenberg, 1556); új kiadása: Bodola Gy., *Dobó István a magyar költészetben* (Kolozsvár 1908: a függelékben).

2. Külföldi források

a) A belső háború kora

Marino Sanuto velencei historikus emlékiratait: *I Diarii* (idevonatkozik az 1526—1533 közti rész, 41—58. kötet, Velence 1894—1903) és irodalmát ld. a Jagelló-kor forrásai közt. Benne elszórtan főleg diplomáciai vonatkozású magyar hírek (Jozefics püspök, Szapolyai követe Velencében, stb.)

Caspar Ursinus Velius (sziléziai humanista, ld. előzőleg 218. l.; Ferdinánd udvari történész és fiainak nevelője) a két király egymással vívott harcainak Habsburg-párti változatát írta meg: *De bello Pannonico a Ferdinando ... cum Jahanne feliciter gesta libri X*. Kiadta Kollár Á. F. (Bécs 1762; a függelékben: *Auctarium diplomaticum tabulas continens pactorum*). A szöveg e megmaradt része főleg az 1527—1531 közti időre részletes. További töredékeket ismertet Waczulik M., *Ismeretlen magyar vonatkozású részek: I. Ferdinánd udvari történetírójának munkájából* (Történetírás 1939). Ursinus Velius Ferdinánd fehérvári koronázásakor tartott beszéde egykorú kiadásban: *Oratio* (1527). — Irodalom: G. Bauch, *Caspar Ursinus Velius, der Historiograph Ferdinands I. und Erzieher Maximilians II* (Bp 1885, kny. UR). Waczulik M., *A török korszak kezdetének nyugati irodalma* (Bp 1937, d).

Herberstein Zsigmond br. (sokféle megfordult Habsburg császári követ; 1526 előtti magyar vonatkozásaira ld. a Jagelló-kor forrásait) a személye köré szervezett egykorú dicsőítő irodalomtól eltekintve még életében több (német, latin) verzióban kiadta vázlatos önéletrajzát. Egy rövidebb (1545-ig terjedő), de részletesebb variáns: *Raithung und Antzeigen meinés Lebens und Wesens* (benne magyarországi látogatásai), kiadott Kovachich (SKS I, 1805). Az önéletrajz (1486—1553) új kiadása: Th. G. Karajan (FRA I/1). Roggendorf (a Buda alól szégyennel szétoszló császári sereg parancsnoka) védelmében írt iratai: *Defensio iniuste delatorum* (Bécs 1541) és más, német verzió: *Beschutzung des unrecht beschuldigten und sein selbs fürsehung* (Bécs 1560). — Irodalom: Luschin, *Herbersteiniana* (Beiträge zur Kunde Steiermärkischen Geschichtsquellen XXIV, Graz 1892). E. Rensing, *S. v. Herberstein der Grenzlanddeutsche* (kny. Breslau 1935).

Laski Jeromos (Szapolyai lengyel származású konstantinápolyi követ), *Historia arcana legationis nomine Johannis regis ad Solymannum Turcarum imperatorem susceptae*. Kiadta Bél M. (AH I.). A rávonatkozó irodalmat ld. alább (281. l.).

Andronicus Tranquillus (Gritti bizalmas titkára), *De rebus in Hungaria ab illustrissimo et magnifico L. Gritti gestis*. Kiadta H. Kretschmayr, *Adalékok* (IT 1903). Elfogultan Gritti-párti; kezdi annak a Laski-féle követség ügyében vitt szerepével.

Francesco della Valle de Padua (Gritti volt tisztviselője és híve) ura szerezpéről és haláláról elfogult emlékiratot írt: *Una breve narrazione della grandezza, virtù, valore et della infelice morte de Conte Aloisio Gritti*. Kiadta (hibákkal) Nagy I., *Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok* (MTT III).

Fr. Augustinus Museus Tarvisinus (Gritti fiainak nevelője, ágostonrendi szerzetes) vallomása Gritti halálát követő bécsi kihallgatásakor, Itáliába hazamenet (1535): *Constitutio sive interrogatio*. U. ő megírta Medgyes ostromát is: *De expugnatione Megghes*, 1534. Mindkettőt kiadta Nagy I. (fent id. közlésében, MTT III).

Az Erdély és Moldva viszonyára János király korában is adatokat nyújtó *moldvai krónika* (ld. 168. l.) magyar ismertetése: Komlóssy E., *Ureche Gergely és Simion Dascal moldvai krónikája* (Bp 1941).

b) A török háborúk forrásai

At 1541—1568 közti török hadjáratokra Reusner gyűjteménye (RMP) mellett több kisebb-nagyobb egykorú szöveget kiadott Bongarsius J., *Scriptores varii* (= SV, Frankfurt 1600) és Schwandtner (SRH). Ezekből:

Melchior Soiter, *Belli Pannonici per Pr. Friedericum comitem Palatinum contra Solymannum ... gesti libri II* (Augsburg 1538; SV; SRH).

Johannes Martinus Stella, *Epistolae quatuor de Turcarum in regno Hungariae successibus*, 1543—1544 (Antwerpen 1544; SV; SRH).

Basilius Johannes Herold, *Rerum contra Turcas auspiciis Ferdinandi ... a. 1556 gestarum historiola dialogo constripta* (Basel 1557; SV; SRH).

Wolfgang Lazius („regius historicus“), *Rei contra Turcas ... a. 1556 gestae brevis descriptio* (SV; SRH). Jó egykorú értesülések a Babocsa és Szigetvár körüli harcokról. Földrajzi leíró szövegei: *Regni Hungariae descriptio* (H. n. 1552), *Des Khuenigreichs Hungern ... Chronographica Beschreibung* (Bécs 1556; több más kiadás is). Térképeit kiadta E. Oberhammer—Fr. R. Wiesner, *W. Lazius Karten der österreichischen Länder und des Königreichs Ungarn*, 1545—1563 (Innsbruck 1906).

Petrus Bizarus, *Della guerra fatta in Ungheria* (Lyon 1569), és u. ő, *Pannonicum Bellum sub Maximiliano II* (Basel 1573; SV; SRH). Részletes és megbízható hírek Szolimán utolsó hadjáratára és Szigetvár elestére, 1566. Olasz változat: *Historia ... della guerra fatta in Ungheria*, ... 1564—1568 (1568).

Samuel Budina, *Historia Sigethi a. 1566 capti* (SV, SRH).

Alfonso Ulloa, *Vita del imperatore Ferdinando I* (Velenca 1565); u., ő *Le Historie di Europa ... nelle quali principalmente si contiene le guerra*

ultimamente fatto in Ungheria (Velence 1570; Bizarus olasz munkáját kiírja), és u. ö., *Beschreibung des letzten ungerischen Zugs oder Kriegs*, 1565—1566 (Basel 1568).

Simon Schardius, *Historicum opus in quatuor tomos divisum* (Basel 1574;) utóbb újra kiadta H. Thoma, *Schardius redivivus* (4 kötet, Giessen 1673), benne magyar vonatkozású szövegek a török harcokról (1543—1572), valamint Schardius saját leírásai (*Epitome rerum*) Ferdinánd (III. kötet) és Miksa (IV) koráról.

c) Utleírások

Néhány ilyen szöveg található N. Reusner egykorú gyűjteményében: *Hodoeporicon* (Basel 1580, Apponyi, H. I. 477; benne a Szapolyai halála után Werbőczit Konstantinápolyba kísérő Rubigallus útja, Ursinus Velius pozsonyi útja, Edeling Joachim pannoniai utazása, stb.). Emellett:

Benedictus Curipeschitz, *Itinerarium... Kunigl. Mayest. Potschaft* (H. n. 1531); új kiadása: E. Lamberg—Schwarzenberg (Innsbruck 1910), benne Lamberg J. és Jurisich M. követjárása Konstantinápolyban.

Cornelius Schepper (császári követ) Konstantinápolyban (1533) írt *naplójának* töredékét rossz másolatból közli H. Kretschmayr, *Adalékok* (TT 1903).

Hans Dernschwam (= Thurnschwamb, ld. 272. l.; a Fuggerek ügynöke, Verancsics Antal és Zay Ferenc követségével ment le Törökországba, ahol tovább utazgatott), *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, 1553—1555. Kiadta Fr. Babinger (München 1923). Egyéb iratait ld. 243. l.

Angerius Ghislenus Busbequius (Busbeque, Busbeck) konstantinápolyi követ leírása úti tapasztalatairól (1554-től), így budai benyomásairól is, stb.: *Legationis Turcicae epistolae quatuor* (Frankfurt 1595), *Reyssen und Botschaften* (Frankfurt 1595); német szöveg jegyzetekkel: W. Steinen (Erlangen 1926).

Az 1564—1565-ben a Portához küldött császári követség útjára Seuper *naplójának* rövid magyar ismertetését adja Gömöry G. (HK 1897, 617).

Ungnad Dávid portai követségének (1572—1573) útleírása egykorú kiadásban: Fr. Omichius, *Beschreibung einer Legation und Reise von Wien... auff Constantinopel, durch... David Ungnad* (1582; benne részletek a budai basárról, Pest „rozoga házairól“, stb.), valamint: *Stefan Gerlach des älteren Tage-Buch der... an die ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch David Ungnad vollbrachten Gesandtschaft* (Frankfurt 1674); magyar részleteket közöl: Szalay L., *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században* (Pest 1861). Gerlach a követ ev. lelkésze volt.

B) Iratkiadások

Az előző, általános fejezetben említettek, így különösen a MOE kötetei mellett: Gévay A., *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte von Ungarn im letzten Drittel des Jahres 1526* (Bécs 1845). Szapolyai Morvaországra emelt igényeivel kapcsolatos iratanyagot közölt (a morva országgyűlési irományokból, 1526—1531) Kemény J., *Mährische Landtags-Verhandlungen die*

Ansprüche des Johann Zápolya auf Mähren betreffend, 1526—1531 (DFS II). Pettkó B., *Adalékok János király uralkodása történetéhez*, 1527—1531 (TT 1883). Kemény L., *János király kincseinek és ruháinak összeírása*, 1538 (TT 1888), u. ő, *János király számadása*, 1538—1540 (TT 1889), u. ő, *János király számadáskönyve*, 1537, 1540 (TT 1895), u. ő, *János király levelezéséből*, 1527—1528 (TT 1893), és u. ő, *Szapolyai-oklevelek Kassa város levéltárából* (KSZM 1913). D. Gy., *Szapolyai János udvari kiadásai*, 1526—1532 (TT 1898). Srs., *Zápolya János király életéhez*, 1526—1527 (TT 1898). H. Kretschmayr, *Adalékok Szapolyai János király történetéhez* (TT 1903, 2 közl.). Istványi G., *János király levele a pénzverésről* (NK 1940, erre Huszár L. megjegyzései, u. ott). Egyes főbb mozzanatokra: Szentkláray J., *Levelek Csernoevics Nenád Iván cár, a „fekete ember” történetéhez* (TT 1885, 2 közl.). Barabás S., *Két adat Buda 1531-iki ostromához* (TT 1888). Károlyi Á., *Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez*, 1536—1538 (TT 1878).

Az egyes szereplőkkel kapcsolatos iratanyagból: Károlyi Á.—Szalay J., *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* (Bp 1882). Maróthy R., *Nádasdy Tamáshoz írt levelek*, 1534—1542 (TT 1902), u. ő, *Frangepán Ferenc levelei Nádasdy Tamáshoz*, 1534 (TT 1905), és u. ő, *A két Frangepán Ferenc levelei Nádasdy Tamáshoz*, 1530—1540 és 1556—1561 (TT 1907). Komáromy A., *Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz*, 1550—1562 (TT 1904), u. ő, *Péchy Márton levelei Nádasdy Tamáshoz*, 1553—1562 (TT 1904), u. ő, *Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz*, 1549—1559 (TT 1905), és u. ő, *Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz*, 1553—1562 (TT 1906, 2 közl.). Szmollény N., *A középkori Szeged műveltsége. Caspar Fraxinus (Kőrösi) Zegedinus levelezése Nádasdy Tamás náddal*, 1553—1562 (Szeged 1910). Krejcsi F., *Batthyány Ferenc horvát bán levele I. Ferdinánd királyhoz*, 1534 (TT 1897). Zurani J., *Adatok Zay Ferenc életéhez*, 1555—1569 (TT 1899). Thallóczy L., *Levelek Heraklides Jakab moldvai vajda és Zay Ferenc kassai főkapitány összeköttetéseinek történetéhez*, 1560—1573 (TT 1890, 3 közl.). Vagner J., *Bornemissza Pál budai prépost kiadásainak jegyzéke*, 1543—1544 (TT 1901). Nagy Gy., *Közlemények a nagymihályi levéltárból*, 1555—1559 (TT 1898, 2 közl.). Károlyi Á., *Okiratok a Balassa—Dobó-féle összeesküvés történetéhez*, 1569—1572 (TT 1879). Egy (Kovachich által nem ismert) formulárium-gyűjtemény: Csontos J., *A magyarországi ferencrendiek latin levelezője*, 1532—1535 (MK 1880).

A gazdasági és társadalmi vonatkozású anyagot ld. fent a VI. fejezet megfelelő részében; a török háborúk anyagát pedig alább, e fejezet erről szóló részében.

Erdélyre: Fr. Schuller, *Regesten zur Geschichte der Siebenbürger Landesteile Ungarns*, 1526—1540 (Nagyszeben, ev. főgimn. ért. 1908).

Horvátországra: J. Chmel, *Actenstücke zur Geschichte Croatiens und Slavoniens in 1526—1527* (Bécs 1846). E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae* (I. 1526—1530, Zágráb 1914, MSL 35). F. Šišić, *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (1—2, Zágráb 1912—1915). *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae* (a Tkalcic-féle sorozat XII. kötete, 1526—1564; Zágráb 1929; benne a két király háborújának és a török védelemnek problémái mellett gazdasági, így a marhahajtásra vonatkozó adatok is).

A Habsburg-anyagból: F. B. Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinands I* (Bécs 1831—1836, idevág a 8 kötetes sorozat okmánytára). W. Bauer, *Die Korrespondenz Ferdinands I* (Bécs 1912), családi leveleinek

első része (1526-ig), ennek folytatása (1527—1528) u. azon címen, u. ő és R. Lacroix (Bécs 1937). Ferdinánd és bátyja, V. Károly császár viszonyára : K., Lanz, *Correspondenz des Kaisers Karl V.*, 1513—1556 (3 kötet, Lipcse 1844—1846). J. Goess, *Elf Briefe König Ferdinands an seinen Feldhauptmann Hans Katzianer* (Hist. Blätter 1932; horvát-török vonatkozások) Thallóczy L., *Lamberg Kristóf, I. Ferdinánd főlovászmestere Budán* (MGSz 1894, jelentése a vadaskert szétzülléséről, 1529). M. Koch, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II* (2 kötet, Lipcse 1857—1861). W. E. Schwarz, *Briefe und Acten zur Geschichte Maximilians II* (2 kötet, Paderborn 1889). V. Bibl, *Die Korrespondenz Maximilians II* (családi levelezés 1564—1566; Bécs 1916). Ezek mellett végig a *Monumenta Habsburgica, Sammlung von Actenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg*, 1473—1576 (1—4, Bécs 1853—1857). F. Firnhaber, *Urkunden zur Geschichte des Anrechtes des Hauses Habsburg auf Ungarn* (Bécs 1860, kny. AÖG 24).

Az egyéb külföldi anyagból a Mohács utáni viszonyokra (és pl. a köznemesség idegenellenes, „szittya“ felfogására) sok jó megfigyelést nyújt a lengyel követek jelentéseit, stb. tartalmazó *Acta Tomiciana* (ld. 199. l.) VIII. és IX. kötete. A pápai nunciusok jelentései a *Nuntiaturberichte aus Deutschland* idevágó kötetekben : így a római porosz intézet által kiadott I. Abteilung (1533—1559) 12 kötetből (Gotha-Berlin 1892—1912) pl. Verallo nuncius (kiadta W. Friedenburg, Gotha 1898) jelentései (1545—1546) és a 12. kötetben Bertano és Camaiani jelentései (1550—1552, kiadta G. Kupke, Berlin 1901), továbbá a bécsi akadémia által kiadott II. Abteilung (1560—1572) 5 kötetében Hosius és Delfino (1560—1565, kiadta S. Steinherz, Bécs 1897—1914, 4 kötet) és Biglia jelentései (1565—1566, kiadta Th. Dengel, Bécs 1926); végül a Görres-Gesellschaft sorozatában : F. Dittrich, *Nuntiaturberichte Giovanni Morones vom deutschen Kaiserhofe*, 1539—1540 (Paderborn 1892) és W. E. Schwarz, *Nuntiatur-Korrespondenz Kaspar Grappers*, 1573—1576 (Paderborn 1898). — A. Pieper, *Die päpstlichen Legaten und Nuntien in Deutschland, Frankreich und Spanien* (I. 1550—1559, Münster 1897, instrukciókkal). P. Balan, *Monumenta saeculi XVI. historiam illustrantia* (I. 1885, benne I. Ferdinánd és VII. Kelemen pápa levelezése a török kérdésről, 1524—1527). Óváry L., *III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései*, 1535—1549 (MHHD 16, Bp 1879), benne nunciusok és legátusok jelentései a pápához és a bíborshoz, így a pápa által Szapolyaihoz küldött (1539) Rorario öt jelentése Budáról, melyeket egy hatodikkal kiegészít Veress E., *Rorario Jeromos magyarországi pápai követ jelentése* (TSz 1912). Szapolyai német kapcsolataira : K. A. Muffat, *Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern zu König Johann von Ungarn* (München 1857). A. Druffel—K. Brandi—A. Goetz, *Briefe und Akten zur Geschichte des XVI. Jahrhunderts mit besonderer Rücksicht auf Bayerns Fürstenhaus* (5 kötet, München 1873—1898). Német birodalmi erők a törökharcokban : E., *Politische Korrespondenz des Herzogs Moriz von Sachsen* (2 kötet, 1546-ig; Lipcse 1900—1904). Az ált. szakaszban már id. velencei követjelentések, valamint VI. Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle* (Szt. Pétervár 1884). A. Tausserat—Radel, *Correspondance politique de Guillaume de Pellicier, ambassadeur de France à Venise*, 1540—1542 (2 kötet, 1899). *Correspondencia de los príncipes de Alemania*

con Felipe II y de los embajadores de este en la corte da Viena, 1556—1598 (az első 5 kötet: 1556—1574, Madrid, 1891—1895). J. Gairdner—B. H. Brodie, *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII* (26 kötet, London 1862—1902).

A Habsburg-hatalom török diplomáciai tárgyalásainak, I. Ferdinánd és II. Miksa Konstantinápolyba küldött követségeinek iratanyagából: J. F. Miller, *Epistolae imperatorum et regum Hungariae Ferdinandi I et Maximiliani II ad suos in porta ottomanica oratores* (Pest 1808), levelek Verancsics Antal (egyéb követi iratait ld. még A. alatt, 225. l.), Zay Ferenc, Busbequius, Wyss Albert, Teuffenbach követekhez. Gévay A., *Legatio Joannis Hoberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum I imperatorem Turcarum*, 1528 (Bécs 1837). Fr. Babinger, *Die ältesten türkischen Urkunde des deutsch-osmanischen Staatsverkehrs*, 1530 (Berlin 1920). Tarnóczy András és Posghay Zsigmond jelentéseit követségeikről a budai basához (1549) kiadta Kovachich (SM I). A császári követek konstantinápolyi jelentéseinek anyagát a bécsi áll. levéltárból a Történelmi Társulat Fontes-sorozata számára összegyűjtötte Török Pál, kéziratának azonban halála, ill. 1944 óta nyomaveszett.

A török harcokra vonatkozó iratokat ld. alább az Irodalom megfelelő szakaszában.

C) Irodalom.

1. Szapolyai János és a belső háború (1526—1541)

A mohácsi csatát követő eseményeket (Mária királyné menekülését, a politikai fejleményeket, stb.) bécsi levéltári anyag alapján szépen adja elő Jászay P., *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* (I. Pest 1846, több nem jelent meg). A köznemesi („nemzeti”) párt 1526 novemberében királlyá koronázott vezére, Szapolyai (Zápolya) János szepesi gróf és erdélyi vajda mögött álló anyagi erőket: roppant birtokait megvilágítják Ernuszt Zsigmond kincstartónak a Jagelló-kor anyagában (198. l.) id. számadásai, melyek szerint az állami adózásra összeírt területnek már a XV. század végén több mint $\frac{1}{4}$ része a Szapolyai-család birtokában volt; ezeket az adatokat felhasználja Acsády I., *Régi magyar birtokviszonyok*, 1494—1598 (AÉt 1894). Szekfü Gy., *Magyar történet* (IV. 399) hivatkozik az OLT (Neoreg. fasc. 1596, n. 16) Szapolyai-birtokjegyzékére is. A felvidéki Szapolyai-birtokokra: Demkó K., *Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XV. században* (HK 1914).

János királyról (1526—1541) külön, részletesebb monográfia nincs. Egykorú jellemzések (Verancsics, Szerémi, Mindszenti Gábor A. alatt id. szövegei) mellett elég realisztikusan ábrázolja őt Szalay L., *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században* (Pest 1859), melyben több figyelemre-méltó tanulmányt szentel e korszak főbb politikai problémáinak. — A korszak néhány szereplőjéről Verbőczire az előzőekben (192. l.) már id. anyag mellett Szalay L., *Verbőczy István és Verancsics Antal* (fent id. *Adalékaiban*) és Fraknói V., *Verbőczy* (Bp 1899). A szultán által 1541-ben rabságba hurcolt Török Bálintra adatok: Deák F. (TT 1901, 475), Károlyi Á. (TT 1879). Zsilinszky M., *Patócsy Ferenc* (Sz 1888, 2 közl.; a korra igen jellemző, erőszakos feudális nagyúr, egyébként Fráter György ellenfele és Gritti megöletésének szervezője). Sörös P., *Athinai Deák Simon* (Sz 1905). János törökbarát politikájának képviselői: Székely S., *Brodarics István élete és működése*

dése (TT 1888). Kujáni G., *Brodarics I. levelei* (TT 1908; Nádasdy Tamáshoz, 1508—1538), u. ő, *A Brodaricsok* (Sz 1913), és u. ő, *Brodarics I. szereplése János király oldalán* (Sz 1914), valamint Sörös P., *Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök* (Sz 1917). Az erdélyiek közül: Majláth B., *Maylud István, 1502—1550* (Bp 1889, MTE). I. Lupaş, *Stephan Mailath, ein Woiwode Siebenbürgens* (Zur Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen, Nagyszeben 1943). Fabritius K., *Pemflinger Márk szász gróf élete* (AÉt 1874). Balassa A., *A két Serédy* (Hazánk II. 1859).

Az 1526 novemberi országgyűlést és a sorra utána következőket részletesen megvilágítja Fraknói V., *A magyar országgyűlések története I. 1526—1536* (Bp 1874, kny. MOE I). Ugyanakkor Habsburg Ferdinánd trónigényét (a Jagelló-szerződés alapján), nővére: Mária özvegy királyné útján folytatott alkuit a nagybirtokos urakkal (Nádasdy Tamás, stb.), végül Szapolyai által tétlenül nézett pozsonyi megválasztását (1526 dec.) és hadjáratrakészülését megvilágítják (a Gévy-féle, B. alatt id. iratok mellett): Pray Gy., *Annales regum* (V., benne Ferdinánd biztosító oklevele hívei számára, Beatus Videmann emlékirata az olmützi tárgyalásokat illetően, stb.), továbbá St. Smolka, *Ferdinand I. Bemühungen die Länder der ungarischen Krone für Österreich zu erwerben* (Budweis 1876). Mária királyné szerepére (és további működésére Németalföld élén) az előzőleg (220. l.) már id. irodalom, főleg Ortway T., *Mária, II. Lajos magyar király neje, 1505—1558* (Bp 1914), és u. ő, *Maria v. Habsburg* (UR 1913). A lengyelek állásfoglalására: X. Liske, *Polnische Diplomatie im Jahre 1526. Ein Beitrag zur Geschichte des ungarisch-österreichischen Thronstreites nach der Schlacht bei Mohács* (Lipese 1867, d). Fraknói V., *A magyar királyválasztások története* (Bp 1921). F. Sišić, *Die Wahl Ferdinands I. von Österreich zum König von Kroatien* (Zágráb 1917).

A Habsburg-párt számára megnyert Fekete Iván „cárnak“ (Szapolyai volt lovászának) a Mohács utáni új helyzetben a Délvidéken kialakult uralmára és leverésére az egykorú szövegek közül különösen Szerémié részletes, a későbbiek közül Révay Péter (*De Monarchia*, ld. 357. l.) Istvánffy használja, de hivatkozik saját dédapjára is, aki Ferdinánd követségében fordult meg Ivánnál. A mozgalom társadalmi tartalmára és ideológiai nyomaira (így Szapolyai elleni kiáltványában, mint a német parasztok, a „keresztény szabadságra“ hivatkozik) emellett Smolka Sz., *Fekete Iván* (Sz 1883). Czimer K., *Cserni Iván cár Szegeden, 1526—1527* (HK 1892). Iratokat hoz és a mozgalom délszláv jellegét hangsúlyozza Szentkláray J. (TT 1885). Karácsonyi J., *Békes vármegye története* (1899).

A Ferdinánd támadásával 1527 nyarán meginduló belső háborúk első szakaszát (Salm Miklós beveszi Budát, Tokajnál legyőzi Jánost) a bécsi hadilevéltár aktái alapján leírja Newald, *Niklas Graf v. Salm* (Bécs 1879). A Fráter György (akkor sajlóadi perjel) segítségével új erőket toborzó János újabb vereségére (1528 márc.): F. Komatar, *Die Teilnahme Hans Katzianers an den Kämpfen gegen Zapolya* (Progr. der Oberrealschule, Laibach 1902). Vlahovics E., *Trencsén várának ostroma, 1528* (Trencsényi főgimn. ért. 1883). Iványi B., *Eperjes városa és az 1526—28. évi hadjáratok* (HK 1910). Kemény L., *Felsőmagyarországi hadi mozgalmakra vonatkozó adatok Kassa város levéltárában, 1526—1536* (HK 1912).

A Lengyelországba, Tarnovba (az ottani kereskedő-polgároknak adott kiváltságlevele: Kwartalnik Hist. 1893, 625) menekült János külföldi segélykéréseit, s általában egész kormányzata külpolitikai helyzetét megvilá-

gítja Szalay L., *János király és az európai hatalmasságok, 1526—1528* (Adalékok, Pest 1859). Horváth M., *Adalékok János király külviszonyainak történetéhez* (*Kis tört. munkái* I), és u. ő, *A XVI. század első felének jelleme Magyarországon* (*Történelmi Zsebkönyv*, Pest 1865). Vilner F., *Az európai diplomácia állásfoglalása a kettős királysággal szemben* (Bp 1912, vázlatos d). A kérdés egyes szektoraira: Fraknói V., *János király és a római szentszék* (Sz 1902, 3 közl.). V. Kraus, *Englische Diplomatie im Jahre 1527* (Bécs 1871). Velencei magatartására: H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* (III. Stuttgart 1934). Egykorú nyomtatvány 1529 tavaszáról: *Litterae Johannis Regis Hungariae ad Principes Imperii et ad Carolum Caesarem declarantes iura ipsius et iniurias sibi illatas per Ferdinandum Regem Bohemiae, cum protestatione* (H. é. n.). A Franciaországgal méltatlan feltételek mellett kötött fontainebleau-i szerződés (1528): Charrière, *Négociations de la France dans le Levant* (I Paris 1848, 162). A XVI. század első felében az európai politika előterébe lépő Habsburg-francia versengés függvényeként keleten, a Habsburgok hátában magyar-lengyel-török akciókat szervező francia politikára hasznos adatok emellett: Le Glay, *Négociations entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du XVIe siècle* (2 kötet, Paris 1845). Mignet, *La rivalité de François Ier et de Charles Quint* (1875). G. Zeller, *La diplomatie française vers le milieu du XVIe siècle d'après la correspondance du Guillaume Pellicier* (1880). Ursu, *La politique orientale de François Ier, 1515—1547* (Paris 1908; H. Hauser megjegyzései: RH 1909, 91) valamint V. L. Bourilly tanulmányai: *L'Ambassade de la Forest et de Marillac à Constantinople* (RH 1901, u. ő, *Guillaume du Bellay, Seigneur de Langey* (Paris 1905; I. Ferenc német birodalmi követe, akinek latin szónoklata *Epitome d'antiquité ... de France*, Paris 1556 c. könyve függelékében található); u. ő, *La première ambassade d'Antonio Rincon en Orient, 1522—1523* (RHM II), és u. ő, *Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier, 1522—1541* (RH 1913), mely utóbbiak részletesen megvilágítják a Szapolyait már 1526 előtt felkereső, majd a Ferdinánd elleni küzdelem során a francia politikához igazodó törökbarátság irányában befolyásoló Rincon francia ágens szerepét. János törökbarát politikájára Brodaries fent id. életrajzai és levelei (bennük több igen jellemző nyilatkozat a törökkel való megegyezésről); a szultán főhatalmának elismeréséről Laski Jeromos, János konstantinápolyi követének A. alatt id. beszámolója és Hirschberg lengyel Laski-biográfiája (Lemberg 1888, ism. F. Bostel, URe 1888, 428). János, illetve általában Magyarország és a török hatalom viszonyát kissé idillikusan és túlzott optimizmussal ítéli meg Thury J., *A török hódítás kezdete Magyarországon* (Sz 1893), aki egyéb tanulmányaiban is túlságosan készpénznek veszi azon török szövegeket, melyeket nagy gondnal és odaadással magyarul tolmácsolt; szerinte Szolimán először nem gondolt területi hódításra, ami csak annyiban áll, hogy Mohács után még nem mert a hódítás gyakorlati keresztülviteléhez fogni, évszázados török tapasztalatok alapján alighanem túlbecsülve az ország akkori tényleges védelmi erőit.

Szolimán János meghódolását követő hadjáratára Bécs ellen (1529). Id. alább a török háborúk szakaszát. Az uralmába visszakerült János intézkedéseire (így a jobbágyság szabad költözésének legalább is papiroson történt visszaállítására): Kubinyi F., *János király budai országgyűlése az 1530-ik év végén.* (Sz 1876). Szapolyai és Ferdinánd 1530 őszi fegyverszünete: R. Gooss, *Österreichs Staatsverträge* (Bécs 1911, 7). A Ferdinánd hadainak újabb, sikeres támadását ismét követő török hadjárat (Kőszeg ostroma, 1532) anyagát

Id. ugyancsak a török háborúk szakaszában. Ferdinándnak a törökkel kötött fegyverszünetére, és általában tárgyalásaira Konstantinápolyal, ahová, komoly török elleni katonai akciókra képtelen lévén, már 1527 után Jánossal versenyt járatta követeit, ld. az alább (286. l.) id. anyagot. A Szolimán által a fegyverszünet értelmében az országnak a két király közt való felosztásával megbízott velencei kalandor és ékszerkereskedő Gritti Alajos gyors karrierjére (János kormányzóvá tette) és megöletésére: saját emberei-nek idevágó, A. alatt id. leírásai és Contarini bécsi velencei követ levelei (1534—1536, kiadta Nagy I., *Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok*, MTT III) mellett: Révész F., *Gritti* (EM 1891), Kretschmayr, H. *Ludovico Gritti* (Bécs 1896, kny. AÖG), és magyarul: *Gritti Alajos* (Bp 1901, MTÉ). A korszak diplomáciai részletanyaga (jelentések, stb.) analízisének, de a szubjektív jellegű általános megállapítások nélkül, csak kellő óvatossággal használható Bárdossy L., *Magyar politika a mohácsi vész után* (Bp 1944).

A két király küzdelmére a fentiek mellett az egykorú Zermegh János (Szapolyai-párti) és Ursinus Velius (Habsburg-párti) szövegei, meg az ugyan-csak A. alatt id. felvidéki krónikák mellett erdélyi vonatkozásban: G. Capesinis, *Hermannstadt während der Kronstreitigkeiten zwischen König Ferdinand I und dem Usurpator Zapolya, 1526—1536* (Nagyszebeni ev. gimn. ért. 1856). H. Wittstock, *Die Stellung von Bistritz im Thronstreit zwischen Ferdinand I. und Zapolya und seine Verhältnisse zum Fürsten Peter der Moldau* (Besztercei ev. gimn. ért. 1864). G. D. Teutsch, *Zum Krieg J. Zapolya's gegen Ferdinand von Österreich* (Nagyszeben 1899). A román vajdaságokra magyar vonatkozásban: A. Ciorănescu kis tanulmánya: *Petru Rareș și politica orientală a lui Carol Quintul* (Rares P. moldvai vajda és V. Károly keleti politikája, Bukarest 1937), és E. Gr. Nicolaescu, *Moise Vodă* (Archivele Oltenici, 1939; Mózes havasalföldi vajda, 1499—1530). Mikó I., *Erdély különválása Magyarországtól* (Pest 1860). A tizenkét éven át döntés nélküli húzódó polgárháborút befejező nagyváradi békére (1538 febr.; János halála után Ferdinándé az országot): Károlyi Á., *Adalék a nagyváradi béke s az 1536—1538. évek történetéhez* (Sz 1878, 3 közl.; hozzá iratok: TT 1878). A békeokmány: MTKK (394. l.) és R. Gooss, *Österreichs Staatsverträge* (Bécs 1911; 12—16. sz.). Fráter György szerepére a békekötésben, továbbá János házasságára Izabellával, János Zsigmond születésére, stb. ld. az erdélyi fejezet anyagát, valamint A. Prochaska tanulmányát az 1537-es lengyel országgyűlésről (Kwartalnik Historyczny 1902). Szilágyi S., *Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben, 1540* (AÉt 1876).

A Majlád István mozgalmának leszerelésére Erdélybe utazó János király utolsó napjaira és halálára Mindszenti Gábor rövid magyar *naplója*: testamentumára Verancsics iratai (225. l., II. kötet). Buda Szapolyai-párti védelmére Ferdinánd hadai ellen, és esel útján történt elfoglalására a színleg az ifjú János Zsigmond védelmére felvonuló Szolimán által Bornemisza Tamás buda polgár A. alatt id. magyar *emlékezése* mellett: Iványi B., *Buda és Pest sorsdöntő évei, 1526—1541* (Tanulmányok Bp multjából IX, 1941). Ujhegyi B., *I. Ferdinánd hadseregeinek Budavár birtokáért 1540—41-ben vívott harcai* (Ludov. Akad. közl. 1881). Kárffy Ö., *Adatok Buda történetéhez, 1540* (HK 1910), és u. ő, *Buda 1541-i ostromához* (u. ott 1912). Nyáry A., *Buda 1541. évi bevételéről* (MTT XX; Mazza Antal egykorú jelentése). Matunák M., *Buda 1541-iki eleste* (TT 1898). Gárdonyi A., *A budai városi tanács árulása 1541-ben* (Tanulmányok Bp multjából VII, 1939). A török-barát Verbóczi gyászos végére (a szultán a Budán maradt magyarok főbíró-

jává teszi, a pasa alá rendelve; rövidesen, talán megmérgezve, meghal), és politikájának megtagadására saját fia által (aki törökverő vitéz lesz): Komáromy A., *Verbőczy István és fia* (Sz 1910).

2. A Habsburg- királyság berendezése (1526—1576)

Ferdinánd kormányzatának történetére igen nagy, de fésületlen adathalmazt nyújt F. B. Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinands I* (8 kötet és külön okmánytár, Bécs 1831—1836). A spanyol nevelésű uralkodó első kísérleteire, még 1526 előtt, a különböző osztrák tartományok rendi ellenállásával szemben központi irányítást érvényesíteni: W. Bauer, *Die Anfänge Ferdinands I* (Bécs 1907), és V. Kraus, *Zur Geschichte Österreichs unter Ferdinand I*, 1519—1522 (Bécs 1873). Titkos tanácsának tagjaira (Cles Bernát bíboros-kancellár, a Roggendorf-családi szövetségbe tartozó, korrupt Hoffmann János kincstárnok, stb.): J. Bergmann, *Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des österr. Kaiserstaates vom XVI. bis zum XIX. Jahrhundert* (I Bécs 1844).

a) Hivatalszervezet, közigazgatás

A Ferdinánd uralma alá került országok fölött már 1527-től kialakuló, és a továbbiakban is alapvető, új osztrák központi hivatalszervezetet (udvari tanács, udvari kancellária, pénzügyekre az udvari kamara), annak előzményeit és további fejlődésének történetét bő osztrák irodalom tárgyalja, melynek részleteit itt nem sorolhatjuk fel. A kérdést osztrák „összbirodalmi” törekvéseket visszavetítve dolgozták fel mult századi osztrák szerzők, így különösen H. I. Bidermann, *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staatsidee* (I. 1526—1705, Innsbruck, 1867), aki Lustkandl és Deák közjogi vitája után abból a tényből, hogy a magyar hatóságok (kamara, katonai parancsnokságok, stb.) gyakorlatilag valóban a központi hatóságok irányításától függték, azt próbálta bizonyítani, hogy közjogilag is alájuk lettek volna rendelve. Ezt Bidermannnt bírálva részben már Th. Fellner is megcáfolta (MIOG 1894, 517); ld. u. ő, *Zur Geschichte der österr. Zentralverwaltung* (MIOG 1887). Fellner posthumus főművét kiadta H. Kretschmayr, *Die österreichische Zentralverwaltung*. (I. rész 1—3 kötet, a két utolsó iratokat tartalmaz a titkos és az udvari tanács, az udvari kancellária és kamara, valamint a haditanács történetére a XVII. század közepéig, köztük Ferdinánd, stb. hivatali szabályzatait, a Hofstaatsordnung-okat). Ugyancsak jó adatokat nyújt A. Huber, *Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des XVIII. Jahrhunderts* (Innsbruck 1884), u. ő adta ki Beidtei munkáját, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1540—1848* (Innsbruck 1896). A kérdés irodalmát és a Bidermann-féle irányzatot felmelegítő Fr. Tezner és a vele szembenálló magyar közjogászpolitikusok vitáját az első világháború előtt, ismerteti Szekfű Gy., *Az osztrák központi kormányservek történetének irodalma* (TSz 1913). A kérdés egy részét nyomozza hosszabb időszakon át G. Hintze, *Der österreichische Staatsrat im XVI. und XVII. Jahrhundert* (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 1887). Az itt tárgyalt szűkebb korszak speciális feldolgozását nyújtja E. Rosenthal, *Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I* (Bécs 1887). F. Menčík, *Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter* (AÖG 1899).

A külföldön lakó, idegen uralkodóval saját, önálló központját vesztett

hazai királyi közigazgatási szervezet átalakulásának egyes problémáira: Schiller B., *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon* (Bp 1900; jó adatok a régi királyi tanács elenyészésére, stb.). Márk L., *A királyi tanács átalakulása és története 1526 után* (Sz 1917, 2 közl.). Szilágyi S., *A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam* (kny. DEkv 1937). Az új (immár fizetéses tanácsokkal bíró) helytartói hivatal, a helytartótanács ősenek kialakulására fontos anyagot tartalmaz a Thurzó Elek helytartósága idejéből (1549—1551) fennmaradt másolati könyve, melyet egyéb iratokkal Károlyi Á. ismertetése (*A Héderváry-kódex*, Sz 1905) után kevésbé kielégítő feldolgozással kiadott R. Kiss I., *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveles könyve* (Bp 1908). A kérdést újabban megvilágította Ember Gy., *A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században* (SzÉkv 1938), az egész problémakör részletes, alapos és modern feldolgozását nyújtja u. ő, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig* (Bp 1946).

A korszak immár gyakorlatilag a bécsi udvari kamarától függő pénzügyigazgatására alapvető: Acsády I., *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt* (Bp 1888), melyet különböző hasznos részlettanulmányokkal egészített ki u. ő, *Két pénzügytörténeti tanulmány: 1. A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565—1604. 2. Jobbágyadózás, 1564—1576* (Bp 1894), u. ő, *Die Pressburger und Zipser Kammer und ihre Kostenvorschläge nach 1565* (URé 1893). A. Huber, *Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I* (kny. MIÖG, Erg. bd. 1893). Előzetesen töredékes adatokat közölt Szilágyi S., *Magyarország pénzügyi állapotához a XVI. században* (MTT VIII; kamarai hivatalnokok fizetése, 1549; költségvetési töredék, 1569), és u. ő, *Adalék Magyarországnak kapuszám szerinti adózása ismeretéhez* (MTT XIII; lista 1559-ből). Kárffy Ö., *Állami tisztviselők és kamarai alkalmazottak fizetése, 1549* (TT 1907). Nagyobb időszakot foglalt össze, a fontosabb kamarai utasítások ismertetésével, Th. Mayer, *Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias* (kny. MIÖG IX. pótkötet). További anyagot hoz, jó kutatások alapján, Kérészy Z., *Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez* (Bp 1916). Ifj. Szentpétery I., *A pozsonyi és szepesi kamarák viszonya a XVI. században* (DEkv 1937). A vámok, a bányák igazgatásának egyes problémáira: Kemény L., *A kassai harmincad története a XVI. század végéig* (MGSz 1894). Takáts S., *A harmincadosok elleni vizsgálat, 1560* (MGSz 1899). Eckhardt F., *A főbányagrófi hivatal szervezése* (Sz 1914, németül URd 1914). Mindez azonban még távolról sem merítette ki a rendelkezésre álló nagy levéltári anyagot, így a bécsi udvari kamara (a Habsburg-birodalom egyébként is leghosszabb életű és legszélesebb határhörű hatóságának) levéltárát, mely a kamarából kiágazott hivatalok irattárait is magában foglalja.

A postaszervezetre (így a Ferdinánd által már 1568-ban felállított Bécs-budai kincstári postára, majd annak megszűnése és a török hódítás után az északra szorult Pozsony—Kassa vonalra): Miavecz L., *A posta meghonosítása hazánkban* (MGSz 1897). Munkás L., *Újabb adatok a posta meghonosításának történetéhez hazánkban* (MGSz 1900), u. ő, *Paar Péter és fiai mint pozsonyi postamesterek, 1538—1613* (MGSz 1899), és u. ő, *A kir. magyar posta története, 1528—1715* (Bp 1911). Henney V., *A magyar posta története* (Bp 1926).

b) Törvényhozás

A külpolitika, a hadügyek, valamint (leszámítva az adó megszavazását) a pénzügyek intézéséből kimaradó magyar rendi országgyűlés szervezetére és funkciójára e korszakban, jó megfigyelésekkel: Kérészy Z., *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja* (Kassa 1906). Hajnik I., *A nemesség országgyűlési fejenként való megjelenésének megszűnése* (Bp 1874). A királyi hatalom erősödését a XVI. századi rendekkel szemben újabban szlovák kutató hangsúlyozta: J. Karpát, *Zákonodarná moc v Uhorsku* (A törvényhozó hatalom Magyarországon, 1526—1604, Pozsony 1944). Az országgyűlések tárgyalásait, politikai történetét, Nádasdy Tamás nádorságát, stb. iratok kíséretében előadja Fraknói V. a MOE 1—4. kötetében (Bp 1874—1876); ezek bevezetése külön: *A magyar országgyűlések története I. Ferdinánd alatt* (Bp é. n.); és (II. Miksa idején) az 5. és részben a 6. kötetben u. ő (Bp 1879—1883). A törvények analizisével próbálkozik Gottesmann J., *Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján* (Szeged 1930, d). Egyes problémákat világítanak meg: Vécsey T., *Az 1542. évi pozsonyi országgyűlés 43-ik törvénycíkje* (Sz 1909). Illés J., *A Quadripartitum közjogi interpolációi* (Bp 1931) rámutat azokra az ellentétekre, melyek a Quadripartitum (megjelent: 1798) ügyében kiküldött szerkesztőbizottság és Ferdinánd német tanácsa közti tárgyalásokban (1553—1554) a trónöröklés, stb. kérdései körül felmerültek, miután a bécsi udvar a Négyeskönyv megfelelő fogalmazásával akarta becsempészni a magyar rendi fel fogással ellenkező tanait. Ezzel kapcsolatban ld. még: Degré A., *A Négyeskönyv perjogi anyaga* (Bp 1935), és u. ő, *A Négyeskönyv büntetőjogi elvei* (Bp 1936). Baranyai B., *Vizsgálódások a Quadripartitum körül* (Illés-Emlékkönyv 1942). A törvényekre ld. még Devich A., *Társadalom és művelődés Miksa király törvényeiben* (Szeged 1934, d).

A Habsburg trónöröklés kérdésére osztrák áttekintések: A. Gindely, *Über die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn*, 1526—1687 (Bécs 1873). G. Turba, *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern*, 1156—1732 (Bécs 1903). Magyar részről, kimerítő irodalommal: Csekey I., *A magyar trónöröklési jog* (Bp 1917). Miksa koronázására és általában a koronázási formaságokra és vele kapcsolatos országgyűlési procedurára: Listhi János, *Commentariolus de Corona Maximiliani*. Kiadta Bél M. (AH), és Kovachich M. Gy., *Solennia inauguralia Principum* (Pest 1790). Križko P., *Az 1563. évi koronázási ünnepély* (Sz 1877). Hazslinszky P., *Magyarországon a királyi szék betöltése a XVI. században*, 1526—1572 (Békéscsaba 1893, d). Nagyobb áttekintésben: Fraknói V., *A magyar királyválasztások története* (Bp 1921).

c) Igazságszolgáltatás, megyék

Az igazságszolgáltatás terén a fejedelmi hatalom előnyomulására az osztrák tartományokban: Fr. Tezner, *Landesfürchtliche Verwaltungspflege in Österreich vom Ausgang des XV. bis zum Ausgang des XVII. Jahrhunderts* (2 kötet Bécs 1897—1902, magyar kihatású közjogi fejtegetései mellőzendők). A magyar viszonyokat a *Corpus Iuris* alapján dolgozták fel: Gellért Á., *Az igazságszolgáltatás története*, 1526—1606 (1910), és Winkler J., *A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás*, 1526—1848 (2 kötet, Pécs 1921—1927). A Werbőczy utáni jogtörténetet régebben elhanyagoló magyar kutatást emellett a törvényeken túl pestmegyei perek gyakorlati

eseteire is kiterjesztették: Meznerics I., *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században* (Bp 1933) és Torday L., *A megyei polgári peres eljárás a 16—19. században* (Bp 1933). Baranyai K., *Régi borsodi jog, különös tekintettel a peres jogra* (Miskolc 1933; érdekes, de rendezetlen regeszták a városi és megyei levéltárból a XVI—XVIII. századra; benne adatok pl. a limitált árak túllépőinek megbüntetésére). Papp L., *A hiteles helyek története és működése az újkorban* (Bp 1936).

A megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás kérdésére ezenkívül: Botka T., *Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék életéből* (Bp 1865—1866); Hajnik I., *Az örökös főispánság a magyar alkotmány történetében* (AÉt 1888). Hiányosságokat is elismer Salamon F., *A megyék kérdéséhez (Kisebb tört. dolgozatai, Bp 1889). Osváth Gy., A vármegyei autonómia kifejlődése és a vármegyei tisztviselők jogállása 1848-ig* (Rimaszombat 1912). Fekete L., *A vármegyei tisztikar a XVI—XVII. században* (Bp 1914). Föglein A., *XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből* (Sz 1924), a Kolosváry-féle gyűjteményt (ld. B. alatt) statútumokkal kiegészíti.

d) Az udvar politikája

A Habsburgok valláspolitikájára és a tridenti zsinatra: Frankl (= Fraknoi) V., *A magyar főpapok a trienti zsinaton* (MSi 1863), benne adatok Draskovich György és Gregoriancz Pál zágrábi püspök szerepére; az utóbbit (akinek *Breviarium rerum Hungaricarum historico-geographicum* c. szövegét kiadta Bél M., AH) illetően ld. még: J. G. Mayer, *Bischof Friedrich Nausea von Wien auf dem Konzil von Trient* (Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, 1887). Th. B. Kassowitz, *Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I. auf dem Konzil von Trient* (Bécs 1906), és hasonló címen G. Eder (Münster 1911). I. Ferdinánd akcióira az anabaptisták és evangélikusok ellen az osztrák örökös tartományokban: G. Loesche, *Geschichte des Protestantismus in Österreich* (Tübingen 1902, Bécs 1921). A Miksa által is képviselt ú. n. „Kompromisskatolizismus“-ra: V. Bibl, *Zur Frage der religiösen Haltung Kaiser Maximilians II* (AÖG 1918), és u. ő, *Maximilian II* (1930). Wertheimer E., *Erzsébet Anglia királynője és Ausztria, 1563—1568. Adat a XVI. század vallási történelméhez* (AÉt 1879).

A Habsburg hatalom világbirodalmi politikájára Ferdinánd bátyja (és a császári trónon elődje), V. Károly alatt: H. Baumgarten, *Geschichte Kaiser Karls V.* (1887); az európai politikát domináló Habsburg-francia ellentétre ld. a fent (281. l.) id. francia anyagot, hogy V. Károly Ferdinándot döntő erővel nem támogatta a török ellen, sőt német birodalmi ügyeiben magyar erőket is vett igénybe, rámutatott egyebek közt Károlyi Á., *Magyar huszárok a schmalkalaieni háborúban* (Sz 1877, 2 közl.). Kárpáty E., *V. Károly keleti politikája* (Kolozsvár 1941). Ausztria és Lengyelország XVI. századi viszonyára: O. Halecki, *Die Beziehungen der Habsburger zum litauischen Hochadel im Zeitalter der Jagellonen* (MIOG 1915). A török nyomás folytatódó szerepére az immár Habsburg-vezetés alatt álló dunai birodalom szervezésében rámutatott (a belsőausztriai Hans Ungnad szerepét vizsgálva, 1541—1542) Loserth, *Steiermark und die Anfänge der österreichischen Gesamtstaatsidee* (Zeitschrift des Hist. Vereins für Steiermark X). Bécs és a Porta viszonyára, Ferdinánd első fegyverszünetei kísérleteire, stb. a B. alatt id. követési iratok és Verancsics művei (ld. 225. l.) mellett jó feldolgozást nyújt Török P., *I. Ferdinánd konstantinápolyi békétárgyalásai, 1527—1547* (AÉt 1930), és u. ő, *A Habsburgok első sztabuli rezidense* (kny.

BpSz 1929; az 1547-es béke után követként Konstantinápolyban maradó Malvezzi János, akit a szultán 1551-ben, Erdély visszacsatolása miatti haragjában börtönbe vetett). Gagyi J., *Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok* (HK 1941). Verancsics követ-társára: Thallóczy L., *Csömöri br. Zay Ferenc, 1505—1570* (Bp 1885). St. Genois—G. A. Yssel de Schepper, *Missions diplomatiques de Cornelius Dupli-cius de Schepper* (Brüsszel 1856). Ld. még A. Mordtmann, *Eine deutsche Botschaft in Konstantinopel, 1573—1578* (Konstantinápoly 1896; Ungnad Dávid követsége).

3. Hadszervezet. Török háborúk 1526—1576

Az ország hadi, védelmi szervezetére az ezidőtől a XVII. század végéig folyton megújuló török harcokban: Thallóczy L., *A magyar hadi szervezet átalakulása a XVI. században* (Sz 1877, kimutatással); u. ő, *A magyar hadiköltségek, 1549* (Sz 1877). Demkó K., *Magyarország hadi ereje a XVI. században* (HK 1916, 1917, 4 közl.; benne adatok az igen kisszámú városi katonaságra is). A császári erőkre: Bakó I., *A német hadak szereplése Magyar-országban, 1520—1570* (Bp 1880). Kató S., *Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1540—1564* (Győr 1908). A magyar fegyver-nemeket illetően úttörő dolgozat volt: Takáts S., *A magyar gyalogság megalakulása* (Bp 1908; ezzel kapcsolatos polémia: Sz 1909, 598, 692), aki a huszárak, sőt naszádosok szerepét is tisztázta, javítva Szentkláray J., *A dunai hajóhadak története* (Bp 1885) eredményeit. Ugyancsak Takáts S. rajzolta meg elsőnek a végvári hadi élet számos mozzanatát, szereplői-nek tetteit, stb., különböző színesen írt, sok levéltári részletet felhasználó tanulmányaiban és mozaikszerű munkáiban, így az előzőleg (235. l.) már idézettek mellett különösen: *Régi magyar kapitányok és generálisok* (Bp 1922), *Komáromi daliák a XVI. században* (Bp 1909, kny. BpSz), *Török-magyar bujviadalok* (Bp 1913, kny. BpSz 1912), *A magyar vár* (Sz 1907, 2 közl.), *A magyar léhen és holden* (Sz 1908, 2 közl.), *A török-magyar les-vetés módja* (Sz 1912), és u. ő, *Kalauzok és kémek a török világban* (Sz 1913, 3 közl.). Előzőleg néhány megfigyelés: Thury J., *A régi magyar és török hadviselés* (HK 1888). Gömöry G., *Hadi szabályok a magyar lovasság és a hajdúk számára, 1500—1600* (HK 1891). Iványi B., *A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig* (e korszakra: HK 1928, 9—12. közl.). Kalmár J., *A hadiröppentyű története. A petárda a XVI. és XVII. század várostromainak szolgálatában* (HK 1939). Újabban összefoglaló képet nyújtott erről Gyalóky J., *Végvár és csatátér* (MMT III 1940). A hadviselés költségeire, melyekről a rendelkezésünkre álló adatok alapján csak megköze-lítő képet lehet alkotni: K. Oberleitner, *Österreichs Finanzen und Kriegs wesen unter Ferdinand I* (AÖG 1859), továbbá Acsády I., *Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században* (HK 1888), és Szendrey J., *Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században* (HK 1888, 3 közl.; adatok a vártartományok jövedelmére is). Borbély A., *Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI—XVII. századból* (HK 1932).

Az ország területén nagy ívben végighúzódó védelmi várvonal kiépí-tésére ezek mellett sok részletadatot hoz Szegő P., *Végváraink szervezete a török betelepedésétől a 15 éves háború kezdetéig, 1541—1593* (Bp 1911). Kisebbs adalékok: (Illésy J.), *Végváraink a XVI. század közepén* (HK 1892), u. ő, *Várvizsgálatok. 1557—1558* (HK 1894, 2 közl.), és u. ő, *Végvárak őrsége, 1556* (HK 1895). Az 1541 után főleg olasz hadiépítésszek közreműködésével

kezdődő korszerű várépítésre : Pataki V., *A XVI. századi várépítés Magyarországon* (BÉ 1931; mellékletekkel). Kiegészítik ezt az egyes várak történetéről írt részlettanulmányok, így : Sós E., *Esztergom vára és ostromai* (Esztergom Évtapjai IV. 1928). Villányi Sz., *Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században* (Győr 1882). L. A. Maggiorotti—Fl. Banfi, *La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti militari* (Roma 1932), és u. ők, *Győr vára* (HK 1933); u. ők az olasz hadiépítésszek szerepét egyéb vonatkozásban is közelről megvilágították, így : *Le fortezze di Temesvár e di Lippa* (Róma 1933, kny.), és u. ők, *Pietro Ferabosco* (HK 1933; Győr, Komárom, Kanizsa, stb. építésére). Fl. Banfi, *Mario Speziacasa* (HK 1932; Eger, valamint Buda és Pest erősítése a török foglalás előtt), és u. ő, *Carlo Theti és a magyar várépítéssel* (HK 1932). Theti egykorú műve a várépítés bástyás rendszeréről : *Discorsi delle fortificazioni* (első kiadása 1569, majd Vicenza 1617) magyar vonatkozásokat is tartalmaz. Egerre korábbi kis adalékok (pl. leltárak : HK 1916, 452; TT 1881, 746) mellett : L. A. Maggiorotti, *Gli architetti militari italiani in Ungheria e specialmente ad Agria* (Róma 1930). Pataki V., *Az egri vár élete* (Az egri ciszt. gimn. ért. 1934), akinek a Paolo da Miranda-féle alaprajz (1560—1561) félreértését veti szemére, néhány részletforrást is felsorolva, Fl. Banfi (Sz 1935, 226). — A kisebb erődökre : Knauz N., *Drégely vára* (AÉt 1894). Matunák M., *Drégely és Palánk katonai szerepe a törökök alatt, 1552—1593* (Korpona 1901), u. ő, *Korpona várkapitányai* (Korpona 1901), és u. ő, *Érsekújvár alapítási éve, 1545* (Sz 1896). Illésy J., *Adatok a szolnoki vár építéséhez és első ostromához, 1549—1552* (HK 1893). Borovszky S., *Szendró vára* (AÉt 1908; 1566-tól végvár Borsodban). A Felvidék frontmögötti területére : Jurkovich E., *Beszercebánya erődítményei* (HK 1926). Kárfy Ö., *Kassa város tüzérségi felszerelése, 1552, 1557* (TT 1901). Lasztóky L., *Adatok Eperjes sz. kir. város hadi történetéből, 1711-ig* (Eperjesi gimn. ért. 1879). Demkó K., *Lőcsének erődítése és védelmi rendszere* (Lőcsei főreálisk. ért. 1884 és kny.).

A várvonal délnyugati támpontját képező horvát (és belső ausztriai) védelmi szervezetre : Fr. Vaniček, *Spezialgeschichte der Militärgrenze* (I. Bécs 1875). A várharcokra : Salamon F., *Az első Zrinyiek* (Pest 1865). Asbóth J., *Jajcza eleste, 1528* (BpSz 1885). Thallóczy L., *Károlyváros s a horvát határ-örvidék keletkezése* (MGSz 1897). A régi Horvátország végvára : Clissa Ferdinánd-párti kapitányára, török elleni harcaira, és elesére (1537) sok adatot hoz M. Perojević, *Petar Kružić* (Zágráb 1931). A bosnyák nemességnak és fejének ellenkező magatartására (mohamedánná lesznek és megtartják a vezetést) : H. Kreševljaković, *Gazi Husrevbeg* (Sarajevo 1930).

A főbb katonai vezetőkre : Pinka F., *Bellici Cassoviae simul superioris Hungariae praetores seu generales sub Austriacis regibus seculo XVI.* (Kassa 1746). Komáromy A., *Thelekessy Imre, 1497—1560* (HK 1889, 4 közl.). Sörös P., *Ghimesi Forgách Simon* (Sz 1899, 2 közl.; felsőmagyarországi főkapitány), valamint Takáts S. fent id. munkái és a Zrinyi Miklósról, Dobó Istvánra, stb. alább id. anyag. Kárfy Ö., *Pekry Lajos életéhez, 1544—1545* (TT 1901). Pekry szlavóniai ellenfelére, aki budai basa korában megszeli, majd kivégzik : Takáts S., *Oroszlán Basa* (TSz 1915). Kárfy Ö., *Tollkötő Albert, a szatmári hős* (HK 1916). A császári hadvezérekre : J. Neuwald, *Niclas Graf zu Salm* (Bécs 1880); Salm és Varkocs György leveleit (1542—1550) közölte Geöcze I. (HK 1896, 119). W. Jankó, *Lazarus Freih. v. Schwendi, oberster Feldhauptmann und Rat Kaiser Maximilians II* (Bécs

1871). A. Warnecke, *Leben und Wirken des Lazarus Schwendi* (Göttingen 1890). A. Eiermann, *Lazarus v. Schwendi* (Feriburg 1905). R. Krone, *L. v. Schwendi* (Lipese 1912). Schwendi emlékirata: *Bedencken an Kaiser Maximilian*, 1566 (H. n. 1782 és AÖG 81, 515). Schwendi javaslatai a német lovagrend áttelepítéséről Magyarországra: W. Erben, *Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze* (Bécs 1894, kny. AÖG), és Illésy J., *Törökvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon* (Sz 1902). — Egy nürnbergi rézmetsző térképére az 1566-os hadjáratok idejéből: Borbély A., *Zyndt Mátyás nagy hadi térképe hazánkról* (HK 1934).

A Mohács és Buda eleste közti évtizedek (1526—1541) török harcaira: L. Kupelwieser, *Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen, 1527—1537* (Bécs 1899; W. Erben megjegyzései: HZ 1900, 128). A. Balcar, *Darstellung der Kämpfe Ferdinands I. mit den Osmanen* (Szuczawa-i gör. kel. gimn. progr. 1871). Szolimán első hadjáratára Bécs ellen (1529) az A. alatt id. török források mellett: J. Hammer—Purgstall, *Wiens erste aufgehobene Belagerung* (Pest 1829, iratokkal). G. J. Leiss, *Ursachen und Verlauf der ersten Belagerung Wiens durch die Türken* (Bécs 1893). *Beiträge zur Geschichte des hungarisch-türkischen Krieges, 1529—1530* (Hormayr's Taschenbuch 1840, 505). Szulejmán levele Grittihez magyarországi harcairól, 1529: F. Miklosich—I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi* (III. Bécs 1865; 44. sz.). A következő hadjáratról és Kőszeg ostromáról (összefüggéseire ld. a fent id. anyagot, 000. l.): M. Rosnak, *Die Belagerung der Kön. Freystadt Güns, 1532* (Bécs 1789). Egykorú német leírást közöl Garády, *Kőszeg krónikája* (Új Magyar Múzeum 1857 I. 188). Jó leírás: Chernel K., *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja* (II. 1878). Kropf L., *Adalék az 1532-iki török portyázás történetéhez* (TT 1891). Iványi B., *Augsburgiak levelei Kőszeg 1532-i ostromáról* (HK 1932). Borbély A., *Egykorú kép és költemény Kőszeg 1532-i ostromáról* (HK 1933). A védelmet irányító Jurisich Miklós két levele az ostromról: Récsey V. (Sz 1883, 458); életére adatok: O. Mitis, *Zur Biographie des N. Jurisic* (Laibach 1908). Török P., *Kőszeg 1532-i ostromának történelmi jelentősége* (HK 1932). A segítség kérdése a birodalmi gyűlésen: Westermann, *Die Türkenhilfe und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstag zu Regensburg, 1532* (1912).

A török által birtokbavett (ld. 282. l.) Buda visszafoglalására indult nagy birodalmi sereg próbálkozásait és siralmas kudarcát bőven ismertette Károlyi Á., *A német birodalom nagy hadi vállalat Magyarországon, 1542* (Sz 1880, 5 közl.), hozzá anyagot közölt u. ő, *Kiadatlan levelek a német birodalom magyarországi nagy hadi vállalatának történetéhez, 1542* (TT 1880). További anyagot hozott, főleg a sereg vezérére, de tévedésekkel: H. Traut, *Kurfürst Joachim II von Brandenburg und der Türkenfeldzug vom Jahre 1542* (Gümmersbach 1892); hibáit igazítja Récsey V., *Német mű a Budát 1542-ben felszabadítani akaró hadseregről* (HK 1893). Traut hibáit átveszi a hadjáratban résztvevő szász herceg életírója és iratainak kiadója: E. Brandenburg, *Moritz v. Sachsen* (I. Lipese 1898).

A további török terjeszkedésre (Pécs, Siklós, Esztergom, Hatvan, stb. elfoglalása, 1543—1544, stb.): Róth A., *A török hódoltság terjedése Magyarországon* (Bonyhádi ref. gimn. ért. 1898/99). A hódításait megszilárdító szultán és a bécsi udvar békekötésére (1547) ld. az előzőkben (287. l.), Castaldo Erdélybe vonulására és az új harcok megindulására pedig az erdélyi viszonyoknál alább (303. l.) id. anyagot. Tóth Mihály és hajdúinak merész,

de balsikerű támadására Szeged ellen: Czimer K., *A szegedi veszedelem*, 1551—1552 (HK 1891, 2 közl.). Kropf L., *Aldana verziója a szegedi veszedelemről* (HK 1896). Szolimán 1552 tavaszán a német fejedelmek előtt az erdélyi eseményekkel, János Zsigmond eltávolításával indokolja küszöbön álló, nagy hódító hadjáratát: Karácson I., *A francia-török szövetség működése Erdély különválásztására 1551 után* (Sz 1909). A török foglalás újabb fázisára: Szádeczky L., *Magyar levelek a XVI. század közepéről*, 1551—1553 (TT 1880); az 1551-ben Losonczy István által még sikerrel védett Temesvár vesztére (1552) Tinódi históriás éneke és más, A. alatt id. szövegek (pl. Sambucus) mellett: Czimer K., *Temesvár megvétele* (HK 1893, 3 közl. és kny.). Losonczy két levelét közli Károlyi Á. (TT 881, 378). Ali basa erőt vesz a kis Drégely várán: Acsády I., *Drégel és hőse* (Sz 1887). Barabás S., *Szondi György életéhez*, 1552 (TT 1888). Matunák M., *Adatok az 1552. évi honti hadjárat történetéhez* (TT 1907). — Szendrei J., *Szolnok eleste 1552-ben* (HK 1889). Illésy J., *Adatok Szolnok 1552. évi ostromához* (HK 1897).

Egernek Tinódi által is megénekelt ostromára és sikeres védelmére: Gyárfás I., *Dobó István Egerben* (AÉt 1879). Gömöry G., *Eger ostroma*, 1552 (HK 1890). Adalékokat, iratokat közöltek még ehhez: Szádeczky L. (Sz 1880, 487), Barabás S. (TT 1888, 388), Kárfy Ö. (TT 1901, 119), és Takáts S., *Dobó I. egri ágyúmesteréről* (Sz 1901), akinek az udvari kamarai levéltárból vett töredékes adatait Dobó irataira és számadásaira hivatkozva kiigazítja Szederkényi N. (u. ott 844; Takáts válasza: Sz 1902, 91). Szederkényi N., *Heves vármegye története* (II. 1890). Dobó életéhez adatok 1552 után: Kárfy Ö. (TT 1901, 119; 1905, 434); Károlyi Á., *Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez*, 1569—1572 (Sz 1879, 3 közl. és kny.; elfogatásuk hamis bizonyítékok alapján történt). — Matunák M., *A palásti csata*, 1552 (HK 1890); a további hadieseményekre u. ő. *Az 1559. évi barsvármegyei táldárjárás* (TT 1905). Lukinich I., *Az északkeleti várháborúk történetéhez*, 1561—1565 (HK 1913, 2 közl.).

Szigetvár védekezésére, majd elfoglalására (1566) az A. alatt id. források mellett: Szilágyi S., *Szigetvár 1555-iki védelmének történetéhez* (Sz 1876). Szádeczky L., *Szigetvár első ostromához*, 1556 (TT 1881). Thury J., *Szigetvár elfoglalása* (HK 1891, 2 közl.); adalék: Gömöry G. (HK 1894, 539). Stephanie A., *Szigetvár építészete és ostroma* (HK 1896). Matunák M., *Adatok Szigetvár 1566-i elestének történetéhez* (HK 1897). Karácson I., *Szigetvár ostromának török leírása* (KSz 1900). Sebestyén Gy., *Zrinyi Miklós a szigetvári hős* (Bp 1896). Zrinyiről az ostrom előtti időből is bő iratanyagot közölt Barabás S., *Zrinyi M., a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok* (2 kötet, Bp 1898—1899, MHHD 29—30); egyéb rávonatkozó közlések: Zsilinszky M., *Zrinyi utolsó neje* (Sz 1870). Konez J., *Zrinyi M. életéhez*, 1564 (TT 1884). Takáts S., *Vizsgálat Zrinyi M. ellen*, 1565 (Sz 1905). Kárfy Ö., *Perneszy Pál titkos megbízatása a szivetgári kincstári jövedelmek megvizsgálására*, 1564 (TT 1905). Horváth S., *Levelek a két Zrinyi Miklóstól* (TT 1907). Karenovics F., *Zrinyi M. a szigetvári hős költészetünkben* (Bp 1905). Iványi B., *A két Zrinyi Miklós körmendi levelei* (Bp 1943).

Az egyidejű egyéb hadieseményekre: Matunák M., *Veszprém ostroma és visszafoglalása*, 1566 (HK 1897). Karácsonyi J., *A gyulai vár ostroma*, 1566 (HK 1897). A császári és magyar hadak próbálkozásaira (Nadasdy nádor dunántúli hadjárata, stb.): E. Wertheimer, *Zur Geschichte des Türkenkrieges Maximilians II.*, 1565—1566 (kny. AÖG 1875).